

Examen HAVO

2011

tijdvak 1
dinsdag 24 mei
9.00 - 12.00 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 16 vragen.

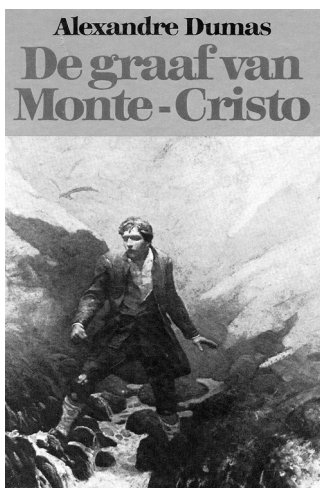
Voor dit examen zijn maximaal 46 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 De graaf van Monte-Cristo



Tussen augustus 1844 en januari 1846 verschenen er in de Franse krant 'Journal des débats' 150 afleveringen van de feuilletonroman 'De graaf van Monte-Cristo', geschreven door Alexandre Dumas. Het grote publiek raakte steeds meer in de ban van het verhaal dat volgens de Duitse filosoof Peter Sloterdijk de grootste 'wraakfabel' uit de wereldliteratuur genoemd kan worden. 'De graaf van Monte-Cristo' vertelt het verhaal van een jonge zeeman uit Marseille, Edmond Dantès. De zeeman komt op grond van valse beschuldigingen van jaloerse mensen terecht in de gevangenis. Die gevangenis is een door de zee omspoeld kerkerhol van het

Château d'If, waarin hij 14 jaar moet verblijven. Na zijn ontsnapping neemt hij wraak en vereffent hij alle openstaande rekeningen. De veroorzakers van zijn leed worden de een na de ander met koele berekening uitgeschakeld. Het handelen van Edmond Dantès wordt aangestuurd vanuit de emoties haat en woede. Deze emoties zetten hem aan tot wraakneming op zijn vijanden. Haat en woede zijn emoties of hartstochten die ook door Spinoza worden erkend. Spinoza maakt in zijn filosofie een onderscheid tussen primaire of oorspronkelijke hartstochten en secundaire of afgeleide hartstochten.

- 3p 1 Van welke primaire hartstocht kan haat volgens Spinoza worden afgeleid? Leg in je antwoord uit wat haat volgens Spinoza is en hoe je deze haat in de inleiding kunt herkennen.

Het is duidelijk dat Edmond Dantès het onrecht dat hem is aangedaan wil wreken. Hij gaat daarbij systematisch te werk. Alle vier de veroorzakers van het kwaad moeten worden gestraft. Zoals de kleine schurk die hem verraden heeft en de corrupte rechter die op de hoogte was van de onschuld van Dantès, maar hem toch veroordeelt om zijn eigen carrière niet in gevaar te brengen. Ook de twee bedenkers van het complot tegen Dantès moeten eraan geloven. Spinoza heeft in het debat over de oorsprong van emoties en de manier waarop je met emoties moet omgaan een duidelijk standpunt ingenomen. Vanuit zijn filosofie, waarin hij verschillende kennisniveaus hanteert, is het mogelijk om emoties als haat en woede te corrigeren of te voorkomen.

- 2p 2 Hoe had Edmond Dantès volgens Spinoza zijn haat en woede kunnen corrigeren of voorkomen? Beargumenteer je antwoord door aan te geven op welk kennisniveau haat en woede zich volgens Spinoza bevinden.

Woede en haat zijn universele thema's die een belangrijke rol spelen in de Griekse mythologie en het begin van de Griekse literatuur. Zo begint de beroemde 'Ilias' van Homerus (achtste eeuw voor Christus) met de woede: "Vertel Godin, vertel van de woede van Achilles. Daar kwam voor de Grieken grote ellende uit voort. Naar de onderwereld voeren talloze helden. Honden en gieren vraten hun lijken. Het was Zeus die het wilde."

Achilles, de held van de mythe, wordt gedreven door trots en woede. Hij ontploft zelfs van woede wanneer hij het bericht krijgt van de dood van zijn jonge vriend Patroclus. Diens dood moet gewroken worden door de dader, de Trojaan Hector, om te brengen. Achilles gaat daarin heel ver. Na Hector gedood te hebben in een spectaculair gevecht, neemt hij diens lijk mee naar het kamp van de Grieken. In de dagen daarna rijdt hij in dat kamp rond met een strijdswagen waarachter het lijk van Hector is vastgebonden, zodat het lijk over de grond wordt voortgesleept.

De Griekse filosoof Aristoteles leefde enkele eeuwen na Homerus. In zijn filosofisch werk 'Ethica Nicomachaea' gaat Aristoteles in op de emotie woede. Hij geeft niet alleen een beschrijving van woede, hij heeft er ook een oordeel over.

2p **3** Wat is de opvatting van Aristoteles over woede?

Leg je antwoord uit en geef aan hoe Aristoteles over de woede van Achilles en diens wraak op Hector zou oordelen.

In de periode na Aristoteles ontstaat de Stoa. De Stoa is een filosofische school of stroming waarin opvattingen zijn ontwikkeld over de menselijke natuur en de juiste levenshouding.

Seneca, een Romeins aanhanger van de Stoa, kan zich niet helemaal in het standpunt van Aristoteles over woede vinden. Seneca gaat in zijn kritiek uit van een bepaalde opvatting over de menselijke natuur en de daarmee verbonden levenshouding.

2p **4** Wat is volgens Seneca kenmerkend voor woede?

Beargumenteer of woede volgens Seneca tot de menselijke natuur behoort.

De opvattingen van aanhangers van de Stoa, zoals Seneca, zijn in onze eigen tijd opnieuw in de belangstelling gekomen. Daarbij worden de stoïcijnse ideeën niet alleen opnieuw uitgewerkt maar ook bekritiseerd, zoals bijvoorbeeld door Martha Nussbaum in haar boek 'Oplevingen van het denken'. In dit boek doet zij een poging om het stoïcijnse standpunt ten aanzien van emoties opnieuw te doordenken. Het standpunt van Nussbaum ten aanzien van emoties wordt om die reden ook wel neo-stoïcijns genoemd.

In haar beschouwingen beschrijft Nussbaum vier factoren die bij emoties een rol spelen. Eén van de factoren speelt bovendien een rol in haar kritiek op filosofen zoals Seneca.

5p **5** Hoe zijn de vier factoren, die volgens Nussbaum een rol spelen bij emoties, in de woede van Achilles te herkennen?

Geef daarbij aan welke kritiek Nussbaum heeft op het stoïcijnse standpunt over emoties van Seneca.

Volgens Nussbaum zijn emoties noodzakelijk voor het leiden van een menswaardig bestaan.

Er wordt een onderscheid gemaakt tussen twee benaderingen van emoties: de fysiologische en de cognitivistische benadering.

- 3p **6** Welke van deze twee benaderingen kan volgens jou het beste uitleggen dat emoties noodzakelijk zijn voor het leiden van een menswaardig bestaan? Beargumenteer je antwoord en leg uit hoe je de emotie 'woede' vanuit enerzijds de fysiologische en anderzijds de cognitivistische benadering van emoties kunt begrijpen.

De in de inleiding van deze opgave eerder genoemde filosoof Peter Sloterdijk is van mening dat er in onze hedendaagse samenleving te eenzijdig wordt nagedacht over emoties, met name over de emotie woede. In zijn boek 'Woede en tijd' benadrukt hij het positieve van woede en verwijst daarbij naar Homerus en Plato die woede als onderdeel zagen van de zogenaamde 'thymos'. Thymos is het 'orgaan' in de borst van helden (zoals Achilles) en van mensen die vatbaar zijn voor grote opwellingen: hun trots, hun moed, hun woede, hun geldingsdrang en hun verlangen naar gerechtigheid en eer. Sloterdijk wijst op de boodschap van 'De graaf van Monte-Cristo': Edmond Dantès is de voltrekker van gerechtigheid als heilig recht door middel van perfecte wraakneming. Ook in onze tijd is het thema wraak en woede een belangrijk thema in het nieuws, van hooligans tot internationaal terrorisme. Het roept de vraag op wanneer woede terecht of zinvol is en omgezet mag worden in wraak en geweld. Om die vraag te kunnen beantwoorden kun je je baseren op uiteenlopende ethische theorieën zoals de gevolgenethiek, de plichtethiek en de deugdethiek.

- 3p **7** Onder welke maatschappelijke omstandigheden vind jij wraak en geweld als uitingen van woede te rechtvaardigen? Beargumenteer jouw standpunt aan de hand van één van bovengenoemde ethische theorieën. Maak bovendien duidelijk welke grenzen voor maatschappelijk geweld vanuit deze theorie worden aangegeven.

Opgave 2 Boer zoekt vrouw



'Boer zoekt Vrouw' is één van de meest bekeken tv-programma's van de afgelopen jaren. Het is een programma van de KRO waarin presentatrice Yvon Jaspers op zoek gaat naar een vrouw voor een boer.

De gedachte achter het programma is dat boeren geen tijd en gelegenheid hebben om een vrouw te ontmoeten door het vele werk dat hen aan huis gebonden houdt.

We zien in het programma boeren die het moeilijk vinden hun emoties te tonen en daarom vooral zwijgend over het landschap turen. De vrouwen die een paar dagen op de boerderij meelopen en aan wie steeds gevraagd wordt wat zij nou van Wietse, Bertus of Hendrik vinden, praten juist openhartig over hun emoties: over vlinders in hun buik en over niet te verwoorden gevoelens. Hoewel Yvon Jaspers ook voortdurend vraagt naar de gevoelens van de boeren, krijgt ze van hen nauwelijks of geen antwoord. Volgens sommigen heerst in onze huidige samenleving een emocultuur die met name in de media tot uitdrukking komt. Het programma 'Boer zoekt Vrouw' zou als uiting van emocultuur gezien kunnen worden.

- 2p **8** Leg aan de hand van twee kenmerken van emocultuur uit waarom het programma 'Boer zoekt Vrouw' als uiting van emocultuur gezien zou kunnen worden.

Retorica is de wetenschap of kunst van het goed en overtuigend spreken. Maar naast het overtuigend spreken is er ook een non-verbale retorica: de kunst van het zwijgen.

Zo zou je kunnen stellen dat de scène waarin een boer voor het eerst met een vrouw in het grasland zit te zwijgen omdat hij zijn emoties niet verwoord krijgt, een groot retorisch effect op de kijkers heeft. Aangenomen dat de producent en de regisseur van het programma hoge kijkcijfers beogen, is het immers niet voor niets dat zo'n zwijgscène op precies dat moment in het programma wordt gemonteerd. Ook over de montage van de beelden van de vrouwen die op bezoek zijn bij een boer en zich uiten in 'stromen van gevoelens' zal van tevoren goed zijn nagedacht. Het programma is uit kijkcijferoogpunt bekeken een kraker. De retorica bestaat uit een aantal elementaire onderdelen, waaronder de doelen en de middelen van redevoeringen.

Volgens Aristoteles zijn er drie middelen om het publiek te overtuigen.

- 5p **9** Leg de drie retorische middelen uit die Aristoteles onderscheidt. Welk van deze retorische middelen sluit het meest aan bij de wijze waarop het gedrag van de boeren, en welke bij de wijze waarop het gedrag van de vrouwen in het programma is gemonteerd?

De programmamakers van 'Boer zoekt Vrouw' slagen er in van het programma een groot succes te maken: het ultieme doel zoveel mogelijk mensen te laten kijken, wordt al jarenlang bereikt.

De Romeinse retoricus Quintilianus beschreef tweeduizend jaar geleden al hoe je als redenaar succes kunt behalen bij het oproepen van emoties bij het publiek.

- 2p **10** Wat is volgens Quintilianus de belangrijkste succesfactor bij het oproepen van emoties bij het publiek?

Leg uit of deze factor ook het succes van het programma 'Boer zoekt Vrouw' kan verklaren.

Volgens emotiefilosof Robert Solomon en de Amerikaanse taalkundigen Edward Sapir en Benjamin Whorf hangen onze emoties af van wat onze moedertaal ons toestaat. Wanneer we in contact komen met een nieuwe cultuur en met nieuwe omstandigheden, komen we ook in contact met woorden waar wij zelf geen synoniemen voor hebben, en met emoties waar wij geen woorden voor hebben (zoals 'amae' en 'fago'). Emoties zouden daarom cultureel bepaald zijn. In onze moedertaal – het Nederlands – kennen wij geen specifiek woord voor de combinatie van het gevoel van betrappt zijn, je schuldig voelen en je geen raad weten met je houding.

In de afleveringen van 'Boer zoekt vrouw' uit 2009 kwam een boer voor die zich geen raad wist met de ijzige stiltes die hij zelf wist op te roepen. Boer Wietse probeerde zich op zulke momenten een houding te geven door te gaan lachen, zij het als een boer met kiespijn.

Stel dat er vanaf nu voor dergelijke situaties wél een woord zou zijn: 'wietsig' (naar de naam van de betreffende boer in het programma), zou dat van invloed zijn op onze emoties? Lachen als je je betrappt en schuldig voelt en je geen raad weet met de situatie zouden we dan dus 'wietsig lachen' noemen.

- 3p **11** Ben jij het eens met de stelling dat emoties cultureel bepaald zijn?

Beargumenteer je standpunt aan de hand van Sapir en Whorf en het 'wietsig lachen'.

Leg uit of je daarbij een reductionistische of constructivistische opvatting van emoties hanteert.

In het programma 'Boer zoekt Vrouw' blijft uiteindelijk maar één vrouw als winnares over, de anderen worden weggestuurd. Het is gemakkelijk voor de kijker om medelijden te hebben met de weggestuurde vrouwen.

De emotie medelijden wordt door filosofen verschillend gewaardeerd. De meest positieve waardering vinden we bij Aristoteles, Rousseau en Schopenhauer. Volgens Aristoteles kent medelijden vier elementen die alle vier moeten voorkomen wil er terecht sprake van medelijden zijn.

- 3p **12** Is er volgens Aristoteles terecht sprake van medelijden van de kijker wanneer één van de vrouwen uit 'Boer zoekt Vrouw' wordt weggestuurd?

Beargumenteer je antwoord met behulp van twee van de elementen die Aristoteles bij medelijden onderscheidt.

Rousseau en Schopenhauer benadrukken in hun analyse van medelijden één van de vier elementen van medelijden die Aristoteles onderscheidt.

- 2p 13 Is er volgens Rousseau en Schopenhauer terecht sprake van medelijden van de kijker wanneer één van de vrouwen uit 'Boer zoekt Vrouw' wordt weggestuurd? Beargumenteer je antwoord aan de hand van de opvatting van medelijden van Rousseau en Schopenhauer.

Tegenover bovengenoemde boeren die het moeilijk vinden hun gevoelens ten overstaan van vrouwen te tonen, staat het pronken met dat vermogen van rokkenjagers. Over de grootste rokkenjager uit de geschiedenis heeft Mozart een opera gecomponeerd: Don Giovanni. In de aria 'Madamina, il catalogo e questo', vertelt Leporello, de knecht van don Giovanni, aan donna Anna over het aantal veroveringen van zijn meester. Zij is met stomheid geslagen als ze hoort:

tekst 1

Mevrouwetje, hier is de lijst
van liefjes die mijn meester versierde.
Een lijst is het, die ik gemaakt heb,
kijk en lees met mij:
In Italië zeshonderdveertig,
in Duitsland tweehonderdeenendertig,
honderd in Frankrijk,
in Turkije eenennegentig,
maar in Spanje al duizenddrie.
Daaronder zijn boerenmeisjes,
kamer- en burgermeisjes,
gravinnen, baronessen,
markiezinnen en prinsessen,
vrouwen van alle standen,
elke gestalte en elke leeftijd.

Hoewel verderop in de opera Leporello ernstig bezwaar begint te maken tegen zijn meester don Giovanni, lijkt aanvankelijk toch een zekere trots door te klinken: zoveel veroveringen!

Volgens de filosoof David Hume is het bij de emotie trots belangrijk om object en oorzaken te onderscheiden.

- 3p 14 Is Leporello volgens Hume terecht trots op de veroveringen van zijn meester don Giovanni?

Beargumenteer je antwoord aan de hand van het onderscheid tussen het object en de oorzaken van trots zoals door Hume opgevat.

Let op: de laatste vragen van dit examen staan op de volgende pagina.

Don Giovanni zelf is zéér trots op zijn veroveringen: het aantal veroveringen wordt door hem zelfs nauwkeurig bijgehouden op een lijst.

Trots kan worden beschouwd als een emotie, maar in zijn deugdethiek noemt Aristoteles trots ook een deugd: de fierheid.

- 4p **15** Waarom bezit don Giovanni de deugd fierheid volgens Aristoteles niet? Leg je antwoord uit met behulp van twee toepasselijke typering van de houding van fierheid volgens Aristoteles en de aria in tekst 1.

Het lijkt erop dat in 'Boer zoekt Vrouw' en 'Don Giovanni' met traditionele man-vrouwbeelden wordt gewerkt.

Don Giovanni onderscheidt zich van de mannen in 'Boer zoekt Vrouw' door zijn welbespraaktheid. Zo zingt don Giovanni, in de naar hem genoemde opera, van onder haar raam een ander liefje toe dat hij aan het verleiden is:

tekst 2

Ach kom aan het raam,
schat van mijn hart!
Ach kom en lenig mijn smart:
en toon je geen mededogen,
dan wil ik sterven vóór jouw ogen.
Jij, zoeter dan honing is je mond,
jij die midden in je hart suiker draagt,
wees niet wreed voor me, o zoete maagd
en toon je, mijn geliefde, nu terstond!

Deze tekst uit 'Don Giovanni' zou kunnen worden gelezen als een lofrede en valt daarmee in de genres van redevoeringen onder de gelegenheidstoespraken.

Ook de doelen van een redevoering zijn in tekst 2 te herkennen: don Giovanni wil zijn liefje informeren, behagen en ontroeren.

De filosoof Plato had de vrouw die wordt toegezongen wellicht kunnen beschermen tegen de retorische talenten die don Giovanni tijdens het verleiden gebruikt.

- 2p **16** Welke kritiek had Plato op de retorica? Laat zien hoe deze kritiek ook op de welbespraaktheid van don Giovanni mogelijk is.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.